

Program eller ej?

OM UDFORSKNINGEN AF TYSKLAND I DEN ANDEN VERDENSKRIG

AF

AAGE TROMMER

Både de store og de små sejrherre i anden verdenskrig har forlængst igangsat og i alt væsentligt afsluttet deres officielle krigshistorier – først magterne i vest, fra 1960'erne også russerne. At det lod vente på sig med det tabende Tyskland, forundrer ikke, men i 1974 udsendtes i DDR første bind af værket »Deutschland im zweiten Weltkrieg«. Det vesttyske »Militärgeschichtliche Forschungsamt«, der hidtil havde markeret sig gennem en række monografier i serien »Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte«, udsendte i 1979 første bind af det i alt til ti bind planlagte »Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg«. De hidtil udkomne fire første bind, der går til vinteren 1941–42, skal her diskuteres.¹

Den »ledende historiker« i »Forschungsamt«, Manfred Messerschmitt, understreger i indledningen til første bind, at forskerholdet ikke har haft krigshistorie i traditionel forstand for øje, men militærhistorie forstået som historien om »die Gesellschaft im Kriege« (I, s. 17). Værket henvender sig til den samtidshistorisk interesserede læser, student og elev, ligesom det vil bidrage til udbredelsen af »historische Kenntnisse« i forbundsværnet (I, s. 21). Trods dette brede sigte skal ingen beskyldes værket for utidig pop. Det understreges, at der ikke er tale om en officiel fremstilling i den forstand, at det er Forbundsrepublikkens synspunkt,

¹ Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 1. *Wilhelm Deist, Manfred Messerschmitt, Hans-Erich Volkmann & Wolfram Wette: Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik.* 765 sider. 2. *Klaus A. Maier, Horst Rohde, Bernd Stegemann & Hans Umbreit: Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent.* 439 sider. 3. *Gerhard Schreiber, Bernd Stegemann & Detlef Vogel: Der Mittelmeerraum und Südosteuropa. Von der »non belligeranza« Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten.* 735 sider. 4. *Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller & Gerd R. Ueberschär: Der Angriff auf die Sowjetunion.* 1172 sider + korthæfte med 27 kort. Stuttgart 1979ff.

der fremlægges, ligesom der i overensstemmelse med princippet om forskningens frihed kan og må konstateres forskellige standpunkter og grundholdninger trods bestræbelserne på at fremlægge »ein möglichst in sich stimmiges Gesamtwerk« (I, s. 12, 15). At det har voldt kvaler med de afvigende synspunkter, skal siden hen påvises.

Bind I behandler krigens forhistorie. Enhver fremstilling, der befatter sig med de brune år fra 1933 til 1945, må forholde sig til den nazistiske ideologis beskaffenhed, Hitlers placering inden for det nazistiske system samt Hitlers eller regimets udenrigspolitiske mål. Hvad beskaffenheden angår, afviser Messerschmitt den marxistiske agentteori som »unzutreffend«, hvilket næppe forekommer overraskende, men vil ikke lægge sig fast hverken på totalitarismeteorien eller på en speciel fascismeteor, blot holde fast ved nationalsocialismen som »eine besondere Erscheinungsform des Faschismus« (I, s. 18). Med hensyn til problemet om Hitlers person medgiver han, at polykratibegrebet har sin anvendelighed, men »festzustellen ist, dass niemand Hitler die Steuerung des Kurses aus der Hand genommen hat« (I, s. 18). Det var i sidste ende Hitler selv, der ville krigen og bestemte over dens mål og mening. Og meningen med den var »die Hegemonie in Europa«, der »in Hitlers rasseideologisch fixierter Sicht darüber hinaus die Lösung der »Raumfrage« für die kommenden Generationen ermöglichen (sollte)« (I, s. 19). På spørgsmålet, om Hitler havde endnu videregående mål om verdensherredømmet, glider Messerschmitt af med bemærkningen, at det forblev intentioner, der i alt væsentligt var uden betydning for forberedelsen og føringen af krigen. Messerschmitt placerer sig dermed som *intentionalist* i klar modsætning til *funktionalisterne*, som det nu om dage hedder i den internationale forskningsjargon, omend ikke helt ude på den fløj, hvor intentionalisternes store gamle mand, Andreas Hillgruber, har placeret sig.²

Anmelderen skal med det samme bekende kulør og melde sig som funktionalist med hensyn til opfattelsen af Hitlers udenrigs- og krigspolitik. Det skal bemærkes, at intentionalisterne alt i alt er dominerende blandt vesttyske forskere, mens de mere »kætterske« funktionalister fortrinsvis findes udenlands. Messerschmitt befinder sig således i det bedste hjemlige selskab, og det samme er tilfældet med forfatterne af bindets fire store afsnit.

² En kort oversigt over den nyere forskningsdebat er givet af Alf W. Johansson, Hitlers vilja och strukturernas makt, (Svensk) Historisk Tidskrift, 1986, s. 216–28. Se også Ian Kershaw, The Nazi Dictatorship, London 1985, i særdeleshed kap. 6 om den nazistiske udenrigspolitik. Væsentlig er den af H.W. Koch redigerede samling af afhandlinger, Aspects of the Third Reich, London 1985, i særdeleshed Kochs indledninger til de forskellige afsnit og hans eget bidrag om operation »Barbarossa«s genesis (s. 285ff.).

Wolfram Wette skriver om ideologier, propaganda og indenrigspolitik som forudsætninger for det tredje Riges krigspolitik. Han konstaterer, at befolkningens flertal allerede i Weimar-perioden var modtagelig for en militarisering af samfundslivet, hvilket fremmede i det mindste en accept af, at magtanvendelse eller, som det hedder nu om dage, vold også kunne appliceres på udenrigspolitikens område. På dette grundlag kunne nazisterne bygge i deres propagandistiske mobilisering til krigen. Wette kommer her ind i det dilemma, at til trods for den folkelige vilje til at lade sig militarisere og til trods for, at nazismen i 30'erne blev en »weithin akzeptierte Wirklichkeit« (mildere kan opslutningen næppe formuleres!), arbejdede propagandaapparatet helt ind i 1937 på fredsparoler, og man kunne i september 1939 ikke spore den ringeste krigsbegejstring. Han håndterer dilemmaet ved at sige, at bevidstheden i vide dele af folket befandt sig i en tilstand, »aus der heraus keine Barrieren gegen den Krieg ... erwachsen konnte« (I, s. 138), hvor meget denne håndtering så er værd. Begejstring for det militære og dets symboler er nu engang ikke identisk med vilje til krig, for slet ikke at tale om krigsliderlighed, og accepten af, at udenrigspolitik også kan føres som krig, var ikke i mellemkrigstiden et tysk monopol, men kunne genfindes overalt trods Folkeforbund, Aldrig mere Krig og Kellogg-pagt.

Den nazistiske indenrigspolitik ser Wette som et instrument i krigsforberedelsens tjeneste (I, s. 148), en blanding af brutal terror, socialpolitisk bestikkelsesstrategi og social demagogi. Hans problem er, at hele det tyske samfund – også arbejderne – adlød, da det i 1939 gjaldt. »Es ist exakt wohl nie zu klären, in welchem Masse es der Diktatur tatsächlich gelang, ... die klassen- und schichtenspezifische Solidarität aufzuheben und eine emotionale Identifizierung mit dem Ganzen zu bewirken, und in welchem Masse es blosse soziale Demagogie war, dies zu behaupten« (I, s. 173). Man fornemmer, at Wette helst vil tro det sidste, men frygter det første – formentlig med god grund.

Hans-Erik Volkmann skriver om økonomien i krigsforberedelsens tjeneste. Nazismen overtog de teorier om autarki og storrøm, der var dukket frem før 1933 i erhvervskredse og blandt økonomer som reaktion på verdenskrisen og som alternativ til det verdensomspændende frihandelsystem. Målet blev »Schaffung eines sich in Produktion und Konsumption selbstgenügenden Wirtschaftsgebietes« (I, s. 195). Det betød i praksis økonomisk herredømme over Sydøsteuropa og begyndte efter Østrigs Anschluss at blive en realitet. Alligevel var målet blokadesikkerhed ikke nået i 1939. De sidste 13% af fødevarerbehovet og en trediedel af industriens råvarerbehov skulle hentes udefra, således at »eine echte Blockadesicherheit des Grosswirtschaftsraumes nur auf der Grundlage

eines engen wirtschaftlichen Zusammenschlusses mit der USSR zu gewährleisten (war)« (I, s. 356).

Belært af erfaringerne fra den første verdenskrig skulle økonomien i fredstid organiseres med henblik på krig under militære synspunkter. Den økonomiske politik skulle være redskab for rustningspolitikken. Navnet herfor var »Wehrwirtschaft«, der omfattede ikke blot direkte oprustning, men også beskæftigelsesarbejder for arbejdsløse og etablering af infrastruktur (herunder motorveje). Denne økonomiske politik involverede *deficit spending*, valuta- og råvarekontrol og først og sidst autarkibe-stræbelser, herunder fremme af produktionen af syntetiske varer. Bestræbelserne lykkedes også et godt stykke hen ad vejen. »Betrachtet man die Situation von 1939 unter dem Aspekt der auf den Blitzkrieg ausgerichteten wirtschaftlichen Vorbereitungen, dann waren diese ausreichend, sowohl bezüglich der Nahrungsmittelversorgung als auch der industriellen Lage« (I, s. 367). Det skal dog bemærkes, at man ikke i samtiden – heller ikke på tysk side – kunne vide, hvad en lynkrig var, før man havde erfaret det i Polen.

Jeg skal ikke undlade nogle kritiske betragtninger om Volkmanns kildeanvendelse. Skellet mellem funktionalister og intentionalister beror nemlig i høj grad på læsningen og brugen af kilderne. I sin diskussion af den økonomiske situation i 1939 (I, s. 366) citerer han Hitler fra dennes tale for de øverste militære ledere den 22. august 1939: »Unsere wirtschaftliche Lage ist infolge unserer Einschränkungen so, dass wir nur noch wenige Jahre durchhalten können.«³ Derpå fortsætter Volkmann: »Der Zeitpunkt für die Auslösung eines militärischen Konfliktes in Verfolg des sogenannten Endzieles, nämlich Eroberung einer Weltmachtposition⁶⁰⁾ durch die Erweiterung des Lebensraumes, war noch nicht in greifbare Nähe gerückt. Doch drängte der Führer auf »die Schaffung der wirtschaftlichen Voraussetzungen hierzu⁶¹⁾«. Hans note 60 og 61 henviser til det referat af Hitlers tale til de militære chefer den 23. maj 1939, der er aftrykt i Hans-Adolf Jacobsen, 1939–45. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten, Darmstadt 1961, s. 109, henhv. s. 110.

Man må nok spørge om det rimelige i et sådant citatplukkeri uden hensyntagen til kontekst og ophavssituation. Den 22. august udviklede Hitler en række argumenter for, at Polen burde angribes netop nu. Han nævnede tilstedeværelsen af sin egen, Mussolinis og Francos person, den gunstige politiske situation, Englands problemer (som var et stadig tilbagevendende tema) samt situationen på Balkan, og ind i denne række

³ Citeret efter ADAP, D, VII, s. 168.

af argumenter kommer den citerede passus om Tysklands økonomiske situation. Formålet med det hele var at påvise, at tidspunktet til at gå mod Polen var det helt rigtige netop nu. Det var det, ikke fordi Tysklands »wirtschaftliche Lage« blev værre og værre, hvilket Volkmann vil bruge citatet til, men fordi Hitler og Mussolini samt Franco levede og havde det godt, fordi Tysklands »Lage« altid og kronisk var vanskelig,⁴ og fordi England var svækket. Hitler giver ikke en økonomisk analyse, men motiverer efter bedste evne sine generaler og admiraler til at tro, at tidspunktet i enhver henseende er det mest optimale. Derfor holder Volkmanns anvendelse af citatet heller næppe, pointen er snarere efter konteksten den stik modsatte. Men hvis han vil argumentere med Tysklands økonomiske problemer, må han rimeligvis også have Hitlers person og Englands politiske svaghed med – selv om jeg nok ser vanskeligheden ved at få anbragt psykologiske og politiske faktorer i en redegørelse for økonomi.

Hitlers indledende betragtning den 22. august er ikke uvæsentlig i denne sammenhæng. Han var allerede i foråret, sagde han, klar over, at det før eller siden ville komme til en »Auseinandersetzung« med Polen, men han ville i de næste år først vende sig mod Vesten (d.v.s. England og Frankrig), og først derefter mod Østen (d.v.s. Polen). Det blev ham imidlertid klart, at »bei einer Auseinandersetzung mit dem Westen Polen uns angreifen würde«. Derfor måtte Polen tages først. Hvis Volkmann mener at kunne bruge Hitlers ord om Tysklands økonomiske vanskeligheder som led i sin egen argumentation, må han også acceptere Hitlers ord om, at han egentlig ville i lag med vestmagterne før end Polen. Men accepterer man det, falder dermed Volkmanns påstand, at etableringen af de økonomiske forudsætninger (d.v.s. erobringen af Polen) skulle gå forud for erobringen af en verdensmagtposition (d.v.s. opgøret med vestmagterne). Belægget herfor hentede Volkmann fra den indledende del af Hitlers udredning den 23. maj 1939.

Hitler gav her sit sædvanlige vidtspændende udblik over situationen. Han skildrede dels udviklingen fra 1933 til 1939 – »Fortschritte auf allen Gebieten«, dels Tysklands konstante situation, der var karakteriseret ved udelukkelsen af »dem Kreis der Machtstaaten« og den af dem skabte

⁴ Jf. generaladmiral Albrechts version af Hitlers udredning: »Günstige Lage Deutschlands, die dazu zwingt, diesen Konflikt, der früher oder später kommen muss, jetzt zu lösen. Personen Hitlers und Mussolinis, die als Menschen zeitbedingt sind. Harte und unabweichliche Lage Deutschlands (Raum-, Ernährungs- u. Rohstofflage), politische Schwäche Englands (Japan)«. (Trykt i Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1968, s. 149). Parentesen med rum, ernæring og råstoffer antyder, at miseren er kronisk, medmindre der gøres noget nu.

kræfternes ligevægt: »Geltendmachen der Lebensansprüche Deutschlands und Wiedereintritt in den Kreis der Machtstaaten stört dieses Gleichgewicht«. Han tilføjede, at englænderne frygtede en økonomisk trussel mere end en normal magttrussel. Derefter repeterede han tankegangen. De 80 millioner havde løst »die ideellen Probleme«, d.v.s. problemerne indadtil. »Die wirtschaftlichen Probleme müssen auch gelöst werden« d.v.s. problemerne udadtil. Derpå følger så Volkmanns citat: »Um die Schaffung der wirtschaftlichen Voraussetzungen hierzu kommt kein Deutscher herum«. Man bemærker, at hvad Hitler her nævner, ikke er et maj 1939-problem, men et konstant problem, der skal løses ved etableringen af et Lebensraum »der staatl. Größe angemessen«. Løsningen kan vente 15–20 år, så bliver den »zwangsweise notwendig«, men just nu er situationen gunstig. Derfor skal Polen isoleres og slås. Kommer det til krig med vestmagterne, skal disse slås i første række – men »es ist Sache geschickter Politik, Polen zu isolieren«. Resten af udredningen handlede først og sidst om England.

De økonomiske forudsætninger, hvis etablering ingen tysker kunne komme udenom, var i maj 1939 ikke forudsætningerne for at kunne udløse en krig om verdensmagtspositionen, men forudsætningerne for at kunne skabe det livsrum, der passede til Tysklands størrelse, nemlig Polen plus »Lösung des Baltikum-Problems«. Når Volkmann efter sin brug af ordet »Weltmachtposition« sætter sin fodnote 60, må jeg konstatere, at jeg ikke hos Jacobsen, s. 109, kan finde denne gløse anvendt. Hitler taler faktisk kun om genindtræden i kredsen af »Machtstaaten« = stormagter. Kilden lader sig kort og godt ikke bruge til det, Volkmann vil have den til.

Det er i det hele taget et stort spørgsmål, om de mange andenhandsreferater af Hitlers interne og private udredninger og redegørelser, så stikordsagtige og upræcise i gengivelsen de er, overhovedet lader sig anvende på forsvarlig vis til citatplukkeri. Skal de kunne bruges til noget fornuftigt, må de snarest tages i deres helhed til beskrivelse af Hitlerske formål og synspunkter i en bestemt kronologisk sammenhæng. Det er sørgelige ord i den renhjertede funktionalists øren, for det vil tage meget af hans ammunition fra ham, men derved er intet at gøre. Bestemmelsen af, hvad Hitler egentlig sagde ved denne eller hin anledning, er derudover så vanskelig, at ophøjelsen af et referats lapidariske sætninger til ordrette Hitler-citater, altid tangerer og ofte overskrider det forsvarlige.

Wilhelm Deists bidrag handler om værnemagts oprustning. Han skildrer den både absolut og relativt imponerende ekspansion af alle tre værn og påviser, at hvert værn oprustede for sig i stadig kamp med hinanden og med de økonomiske instanser om råstofressourcerne. En

koordineret, på fælles planlægning baseret værnemagtsoprustning var der ikke tale om. Den i 1934 oprettede »Wehrwirtschaftsstab«s forsøg på at samordne anstrengelserne og indordne dem under overordnede synspunkter, faldt til jorden over for værnenes manglende vilje til at indordne sig. Deist er ikke blind for de konsekvenser, dette faktum får for vurderingen af udenrigspolitikken: »Die Aufrüstung der Wehrmacht, die Hitler nicht ohne Grund als die wichtigste Voraussetzung seiner Politik bezeichnet hatte, (vollzog) sich ohne jede erkennbare, von einer politischen Zielsetzung bestimmte Systematik« (I, s. 500). Bekender Deist sig ikke som funktionalist, leverer han i hvert fald ikke intentionalisterne den argumentation for deres synspunkter, som hans emne ud fra et udvortes synspunkt skulle synes særdeles leveringsdygtig i. Han må da også konstatere, at værnemagtens planlægningsarbejde fra foråret 1938 i stadig stigende grad rettede sig »nach den aktuellen, kurzfristigen politischen Absichten Hitlers« (I, s. 526). Hitlers ytringer om konflikt med Frankrig eller England fandt intet nedslag i »wehrmachteinheitliche Direktiven«.

Manfred Messerschmitt slutter første bind af med udenrigspolitik og krigsforberedelse. Han stiller spørgsmålet, om udenrigspolitikken efter 1933 var »wenn nicht programmgemäss, so doch vielleicht programmorientiert« (I, s. 535), og svarer som en moderat intentionalist: »Hitlers aussenpolitisches »Programm« lässt sich abheben vom Programm der NSDAP. Es stellt selbst kein geschlossenes System dar. Aber Hitlers Vorstellungen über Aussenpolitik beruhten auf »Konstanten seines Weltbildes«...« (I, s. 536), nemlig folkenes evige kamp for selvopholdelse formuleret som kampen for Lebensraum og for hegemoni, en kamp, som skulle føres »im Osten, in Russland« (I, s. 537, 558). Fra midten af 20'erne »existerede (Russland) für Hitler nur noch als Expansionsobjekt, das durch eine zielstrebige Aussenpolitik, vor allem durch Rückhalt an England, zugänglich gemacht werden sollte« (I, s. 544).

Hitlers faktiske udenrigspolitik ned gennem 30erne med alle dens sving og krøller ser Messerschmitt som taktiske variationer over det faste tema. Det kan næppe undre, at nærværende anmelder har vanskeligt ved at følge ham i hans interpretationsanstrengelser for at få Hitlers udenrigspolitik gjort programorienteret. Om ikke-angrebspagten med Polen siges, at der på denne »möglicherweise eine künftige programmorientierte Ostpolitik aufgebaut werden konnte« (I, s. 583). En enklere forklaring er sikkerhed mod polsk præventivkrig i oprustningsfasen og løsning af den franske »omklamring«. Engagementet i Spanien i 1936 kan Messerschmitt ikke forklare entydigt (I, s. 608), men vælger at tolke det ligesom Rhinlandsbesættelsen som »die Nutzung von bereits gegebenen Diver-

sionseffekten«, hvor Hitler »im Rahmen weitgesteckter Ziele ausgesprochen experimentell (operierte)« (I, s. 611).

Hitlers tale for generalerne den 3. februar 1933, hans memorandum om fireårsplanen fra august 1936 og »Hossbach-mødet« den 5. november 1937 er hjørnестene i enhver beskrivelse af Hitlers politik fra magtovertagelsen. Således også her.

Talen den 3. februar 1933 optræder i samtlige afsnit⁵ og naturligvis også hos Messerschmitt: »Die »Eroberung neuen Lebensraumes im Osten« wurde wohl nicht ohne Berechnung nur als eine Möglichkeit angedeutet« (I, s. 553). Det er her som overalt Liebmanns referat, der er benyttet. Bortset fra de før nævnte betænkeligheder ved at anvende referaters stikord som Hitler-udsagn, burde samtlige forfattere og frem for nogen Messerschmitt have konfronteret Liebmann med det referat, som major v. Mellenthin tog af talen, og som David Irving gjorde offentligt kendt i 1978.⁶ Mellenthin refererer Hitler for at sige: »Es gibt noch 2 Möglichkeiten, die zur Lösung unserer Notlage führen: 1) sich gewaltsam Absatzgebiete für unsere Produktion schaffen, 2) neuen Lebensraum für die überzähligen Menschen schaffen«, hvilket svarer til Liebmann bortset fra, at »der Osten« mangler. Men Mellenthin har også et slutaftsnit ligesom i øvrigt et langt indledende afsnit, som Liebmann ikke har taget med, og til slut lader han Hitler udtale: »Wenn dies erreicht ist, dann ist der Entschluss zu fassen: Absatzmärkte oder Kolonien. Ich bin für Kolonien. Zu diesen Gedanken muss das Volk erzogen werden...« Tableau! Afsætningsmarkederne går igen i den Hitler'ske opsummering, men livsrummet er blevet til kolonier. Så meget for Messerschmitts »Berechnung«!

Moralen må være, at inden denne tale for fremtiden anvendes til at strukturere Hitlers politiske mål, må der foretages en komparation og konfrontation af de referater og beretninger, der foreligger om den.⁷

Messerschmitt opfatter både Hitlers fireårsplan-memorandum og Hossbachreferatet som »Schlüsseldokumente für den Kurs auf einen baldigen Krieg hin« (I, s. 618). De problemer, der knytter sig til disse

⁵ Således s. 143, 209, 396, 403, 553.

⁶ David Irving, *The War Path*, London 1978, s. 28f. (uddrag i oversættelse til engelsk). Institut für Zeitgeschichte har venligst stillet den tyske tekst af Mellenthin til rådighed for mig.

⁷ Jeg har selv søgt at analysere talen på grundlag af Liebmanns referat alene i: *Hitlers udenrigspolitik*, Odense 1976, s. 19–25, og ser den som et forsøg på at vinde den militære topledelse for sig ved at anvende en for den acceptabel argumentation, hvilket også synes at være lykkedes, jf. storadmiral Erich Raeder under Nürnbergprocessen, »All those present were uncommonly pleased with his speech«, IMT 14, s. 101, hvor denne giver et tredje referat af talen.

tekster m.h.t. ophavssituationen, overlevering og udsagnsevne, ser han bort fra, ligesom han afviser eller ser bort fra deres udpræget pessimistiske og defensive »præambler«. De er kun »Kaschierung« eller »taktisch bedingt«.

Konklusionen er underskrevet af alle fire forfattere og opsummerer bindets grundsynspunkt. »Kriegsvorbereitung ist der gemeinsame Nenner, auf den sich die grundlegenden Entscheidungen des NS-Regimes auf dem Gebiet der Innen-, Militär- und Wirtschaftspolitik zurückführen lassen«. (De står med andre ord på udenrigspolitikens primat). »Es ist nur logisch, dass auch die Aussenpolitik dieser Generallinie folgte...« (I, s. 712). »Seinen ideologischen Prämissen getreu« – her kommer programmet ind – ville han ikke »ein friedliches Nebeneinander der Staaten«, tværtimod havde udenrigspolitikken til opgave at skabe forudsætningerne for »den geplante Krieg um »Lebensraum« im Osten« (I, s. 713). Alt andet var taktik.

For den, hvem det internationalistiske synspunkt forekommer selvfølgeligt og indlysende, er bindet en sand nydelse. Er man som nærværende anmelder mere skeptisk over for dette kan læsningen ind imellem blive lidt drøj, og den stadige understregning af de rette dogmer på området virker trættende. Bindet overbeviser kun dem, der allerede har troen.

Bind II, der også udkom i 1979, skildrer krigen frem til og med slaget om Storbritannien i efteråret 1940. Dets fire forfattere afløser hinanden i større og mindre afsnit, idet Bernd Stegemann skriver om krigen til søs og »Weserübung«, Horst Rohde om felttoget mod Polen, Klaus A. Maier om luftkrigen og Hans A. Umbreit om krigen i vest og forberedelserne til invasion i England. Den store strategi behandles af både Stegemann og Umbreit, og det er her, det bliver spændende.

Stegemann falder nemlig i sit afsnit om »Politik und Kriegführung in der ersten Phase der deutschen Initiative« som funktionalist markant ud af fodslag både med første binds forfattere og med sine kolleger i andet bind. Det er formentlig grunden til, at den anonyme indledning med beklagelse må konstatere, at det utvivlsomt havde været fremmede for læseligheden, om forfatterne havde kunnet enes om »einheitliche Interpretationen«: »Das ist ihnen nur bedingt gelungen...« (II, s. 10), hvorfor hver forfatter må svare for sit eget bidrag.

Stegemann polemiserer direkte mod Hillgruber og hans »Stufenplan«: »Ob (Hitler) im Jahre 1939 eine Auseinandersetzung mit den Westmächten vor der Eroberung des »Lebensraums im Osten« noch für unausweichlich gehalten hat, bevor sie ihm selbst den Krieg erklärten, ist zumindest sehr zweifelhaft« (II, s. 17). Fremdeles tillægger han Stalin en vis rolle med hensyn til at have skubbet Hitler ud i krigen og anvender

ligefrem ordet »Mitverantwortung«. Langtidsplaner om et ideologisk felttog i øst tror han ikke på. »(Hitlers) Kampf um den »Lebensraum im Osten« begann seltsamerweise damit, dass Deutsche in Osteuropa ihre Heimat verlassen mussten«, bemærker han spidst (II, s. 22). En nyvurdering af Sovjet banede sig først vej i juli 1940, da Hitler havde erkendt, at England ville fortsætte krigen, fordi det satsede på USA og Sovjet. USA var urørlig. Så meget mere måtte Sovjet tilintetgøres, »die als Festlandsdegen« Englands sowohl gegen Deutschland als auch gegen Japan benutzt werden konnte« (II, s. 33).

Hitler var dog ingenlunde fikseret på angrebet på Sovjet. Fra den 31. juli til den 5. december 1940 er der intet kildebelæg for, at han har vist den løbende militære planlægning nogen interesse, ligesom der ikke blev truffet konkrete forberedelser. Først efter Molotovs besøg i Berlin i november 1940 erkendte Hitler, at hans i efteråret 1940 anlagte kontinent-blok-strategi ikke lod sig virkeliggøre over for Stalins politik. »Die Weigerung, sich (Stalins) strategischen Konzeption einzuordnen, und die Offenlegung der im deutschen Macht- und Interessenraum liegenden Ziele Stalins führten dann die endgültige Entscheidung für die militärische Lösung herbei« (II, s. 38). Det er strategi, der er forklaringsnøglen, ikke programmet. »Für eine direkte Verbindung von Programm und praktischer Politik fehlen für diesen Zeitraum zeitgleiche Belege« (s.st.), hedder det i direkte polemik mod Hillgruber og hans tilhængere. Bemærk »zeitgleich«. Han vil kun bygge på samtidigt kildemateriale, ikke på tidligere eller senere udsagn.

Kvitteringen for formasteligheden kom omgående. Hillgruber leverede et par dræbende anmeldelser: Med det bidrag, Stegemann – »bisher nur als Marinehistoriker bekannt« – havde leveret, var »zwanzig Jahre intensiver Forschung negiert« – hvormed Hillgruber formentlig bl.a. tænkte på sig selv.⁸ Det får stå hen, om det er denne hårde medfart, der er grunden, men Stegemann kommer hverken i bind III eller IV i nærheden af den store strategi.

Bindet giver i øvrigt en række fortrinlige redegørelser for planlægningen og udførelsen af de militære operationer i 1939 og 1940 og anskuer begge dele ikke blot ud fra den tyske synsvinkel, men også ud fra modstanderens. I vid udstrækning er fremstillingerne bygget op på

⁸ Hillgruber anmeldte bindet i almindelighed og Stegemann i særdeleshed i sin forskningsoversigt i *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1980, s. 778, og i *Historische Zeitschrift*, bd. 235, 1982, s. 757–59 (hvorfra citaterne). Stegemann replicerede med »Der Entschluss zum Unternehmen Barbarossa, Strategie oder Ideologi« i *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1982, s. 205–13, fulgt af en duplik af Hillgruber, »Noch einmal: Hitlers Wendung gegen die Sowjetunion 1940«, ssts., s. 214–26.

arkivalsk stof.⁹ I Maiers afsnit om luftkrigen gives der udførlige referater af den interne diskussion i Luftwaffe om angrebsmål, Englands forsvarsevne og -vilje og RAF's reststyrke, men man savner en konfrontation med de »faktiske forhold« og en analyse af indsats og resultater. Var man overhovedet i stand til at bombe præcist? Var der nogen effekt på rustningsindustrien? Blev civilbefolkningens moral rystet?¹⁰ Netop fordi disse problemer sidenhen blev højaktuelle på den tyske hjemmefront, havde en vurdering af Luftwaffes indsats og formåen været hensigtsmæssig.

Som det tredje bind udkom bind IV i 1983, en mammut på mere end 1100 sider. Det omhandler operation »Bararossa«, både forberedelserne og selve angrebet frem til og med den sovjetiske modoffensiv vinteren 1941–42. Seks forfattere har delt det imellem sig. Jürgen Förster skriver om den store strategi og slutter af med en »historische Ortsbestimmung«, er dermed manden bag bindets bærende struktur. Desuden tager han sig af de sydøsteuropæiske forbundsfæller. Rolf-Dieter Müller skriver om de økonomiske og rustningsmæssige aspekter af operationen både i planlægnings- og i gennemførelsesfasen, herunder ernæringspolitikken i de besatte sovjetiske områder. Ernst Klink tager sig af krigen til lands og til søs og er bindets største bidragyder med ca. 300 sider. Horst Boog skriver om Luftwaffe, mens Gerd R. Ueberschär tager sig af alt m.h.t. Skandinavien, hvilket først og fremmest vil sige Finland. Endelig skriver Joachim Hoffmann om krigen set fra Sovjets synspunkt. Et »Beiheft« med 27 kort og oversigter støtter læsningen. Man imponeres over den arbejdsindsats, der ligger bag bindet. Der er på talrige felter ydet et grundlæggende pionerarbejde, og Militärarchivs rige samlinger forekommer at være solidt gennemarbejdet. Hatten af for det!

Bindet udkom først fire år efter bind II og kunne derfor reagere på Hillgrubers kritik af Stegemann. Hvilket skete med en dyb knæbøjning. Manfred Messerschmitt har forsynet bindet med en indledning, hvori han skitserer de forskellige »Barbarossa«-opfattelser, dels »die Programmorientiertheit«, dels synspunktet, der tildeler Stalin en væsentlig

⁹ Med særlig interesse vender en dansker sig til »Weserübung«, men Stegemann bringer intet nyt. Selve besættelsen klares af på en halv snes linier, mens der bruges et par sider på at skildre besættelsens politiske og militære etablering i april-maj 1940 (II, s. 217f., 229–31). Forlægget er Walter Hubatsch, »Weserübung«, Göttingen 1960, og Erich Thomsen, Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940–45, Düsseldorf 1971. Der gøres så godt som intet ud af Danmarks og Norges politiske og militære situation og muligheder før krigen og i krigens første trekvarte år – for den sags skyld heller ikke af Sverige. Den svenske jernmalm ses udelukkende fra det tyske behovs side (II, s. 189ff.).

¹⁰ Om effekterne af luftangreb se eksempelvis Solly Zuckerman, From Apes to Warlords, London 1978, og Hans Brunswig, Feuersturm über Hamburg, Stuttgart 1978.

rolle i udviklingen frem mod krigen, dels »ein dritter Interpretationsversuch« (bemærk »Versuch«), der primært går ud fra Hitlers strategiske tvangssituation. Derpå slår Messerschmitt fast: »Eine Gesamtwürdigung dieses vierten Bandes wird ... schwerlich zu dem Ergebnis kommen können, dass der Krieg gegen die Sowjetunion lediglich den Versuch darstellte, aus einem strategischen Dilemma herauszufinden. Dieser Krieg war Hitlers eigentliche Krieg« (IV, s. XIV).¹¹ Ganske vist er heller ikke dette bind et »amtliches« værk (IV, s. XIX), men det programorienterede har hermed fået autorisationens blå stempel.

Derfor må man også opfatte Jürgen Försters første afsnit om »Hitlers Entscheidung für den Krieg gegen die Sowjetunion« som en ny og forbedret udgave af Stegemanns tilsvarende i bind II. Forhandlingerne med Molotov i november 1941 ses som en taktisk manøvre (IV, s. 32). England havde med sin uvilje mod at slutte fred skabt en tvangssituation – »Hitler wollte dennoch nicht aufgeben und sein »Programm« trotz des absehbaren Kriegseintritts der USA verwirklichen«. Til al overflod slås det fast med et citat af Hillgruber selv: »Die militärische Ostlösung war für Hitler somit zur grossen »Chance« geworden, die »Wende« herbeizuführen und mit einem Schlage *alles* zu erlangen« (IV, s. 33).

Ernst Klink indleder sit afsnit om den militære planlægning af »Barbarossa« med at slå fast, at han i sin rekonstruktion og fremstilling af Hitlers og OKH's »Führungsentschlüsse« vil gå ud fra, at de befalinger og direktiver, der udstedtes, skal forstås utvetydigt efter deres ordlyd. Derigennem kan der gives nye svar på det omstridte spørgsmål, hvilken vægt der skal tildeles de beslutninger, der voksede ud af den militære situationsvurdering, og hvilken der skal tildeles de velkendte politiske, økonomiske og ideologiske perspektiver (IV, s. 190).

Man fornemmer i det albuerum, Klink her har skaffet sig, en forsigtig distance til Hillgruber, men det sker først og fremmest indirekte ved, at han fokuserer på OKH's generalskabschef, Franz Halder. Denne opfattede sig i kraft af sin stilling som den egentlige feltherre, inden for hvis kompetence det lå at indlede forberedelser til krigens videre førelse, herunder også sådanne, der involverede besættelse af fremmed territorium (IV, s. 206). Det var tilfældet i sommeren 1940, da han – strategisk

¹¹ Man fornemmer næsten et lille suk bag Messerschmitts bemærkning, at slige kontroverser blandt angelsachsiske historikere bliver diskuteret som andre videnskabelige stridsspørgsmål, mens »in der Bundesrepublik schwingt dabei häufig mehr als nur historisches Interesse mit« (IV, s. XIII). Det går endda an at trække Stalin ind på scenen som medskyldig, hvilket der er ansatser til hos Joachim Hoffmann. Men når Stegemann ser »Barbarossa« som en strategisk flugt fremad og intet mere, har han overskredet grænsen for det tilladelige.

defensivt – sikrede grænsen mod Sovjet mod eventuelle overraskelser med en opmarch, der i sin taktiske konception var offensiv (IV, s. 202 ff.). Det præventive aspekt ligger lige om hjørnet! I god overensstemmelse hermed tog Halder Hitlers beslutning den 31. juli 1940 om at angribe Sovjet – en beslutning, Klink sammen med kilderne udelukkende refererer som begrundet i den strategiske tanke om at eliminere Englands sidste håb på kontinentet¹² – i stiv arm, hvilket Klink kommenterer som følger: »Es erscheint doch der Feststellung wert, das Halder nicht allein diesen Übergang nahtlos vollzog, sondern auch weder seinen engsten Mitarbeitern noch den alten Vertrauten des Widerstandskreises, noch gar seinem gewiss gut aufbewahrten Tagebuch diejenige Erschütterung mitteilte, die ihn nach späteren Bekundungen bei dem plötzlichen Entschluss Hitlers befiel« (IV, s. 216).

Halder og hans planlæggere ville først og fremmest til Moskva. Erobringen heraf blev set som forudsætningen for Sovjets politiske sammenbrud. Derfor lagde planlægningen i efteråret 1940 tyngden på den armégruppe, der skulle støde frem nord for Pripjat-sumpene. Hitler prioriterede anderledes. Han ville først afskære Østersø-rummet, derpå tilintetgøre den russiske hær og som det tredje punkt i rangfølgen erobre de vigtigste industriområder. Hans synspunkter var økonomiske, sikring af egen krigsevne (det svenske jern, kornet og industriområdet i Ukraine) og ødelæggelse af fjendens (IV, s. 241). Konflikten i synspunkter blev aldrig løst. Hitler gik ud fra, at Halder accepterede hans grundopfattelse. Halder regnede med, at Hitler til sin tid ville give ham ret og føje sig efter hans vurdering. »Der Konflikt während des Feldzugs war damit vorbestimmt« (IV, s. 237). En første løsning under felttoget fik denne konflikt først, da Hitler mod både Halder, Jodl og Guderian traf afgørelsen til fordel for slaget om Kijev, men Halder fik endnu en chance for at gennemføre sin plan om at slå russerne ved Moskva (»der zu fixen Idee gewordenen Aufmarsch gegen Moskau« IV, s. 543), hvilket imidlertid som bekendt ikke lykkedes.

Klink summerer op ved at fastslå, at vendepunktet i østfelttoget ikke skete, da tyskerne kørte fast ved Moskva, Leningrad og Rostov, men ret beset langt tidligere, da Heeresgruppe Süd i juli-august 1941 på grund af russisk modstand blev hængende bagude med forsinkelse af Heeresgrup-

¹² Klink skildrer Hitlers beslutning den 31. juli 1940 om at angribe Sovjet som definitiv, men det definitive afsvækkes senere, da han konstaterer, at »die Ostplanung« i Weisung 18 af 12. november 1940 kun får »einen untergeordneten Rang« (IV, s. 234), og at hærledelsen på det afgørende møde den 5. december 1940 fik bekræftet det indtryk, at Hitler endnu ikke definitivt havde besluttet sig for en absolut prioritet for felttoget mod øst (IV, s. 236). Hvor langt står Klink mon egentlig fra Stegemann?

pe Mittes fremstød mod Moskva til følge. Afgørelsen mellem Kijev og Moskva kunne efter frontsituationen kun træffes i den nævnte rækkefølge. »Der Erfolg der militärstrategischen Konzeption Halders war im Grunde bereits Ende Juli 1941 in Frage gestellt, die in Hitlers Konzeption schon von Anfang an vorgesehene Alternative, nämlich die Schwerpunktbildung auf den Flügeln der Gesamtfrente, kam nicht zur Ausführung, als Folge des Halderschen Taktierens, vor allem aber, weil Hitler selbst sie nicht in letzter Konsequenz durchhielt« (IV, s. 652). Det er altså over Halder, Klink fælder sin dom. Det er ikke Hitlers strategiske ideer om krigsførelsen, der bebrejdes denne, men at han ikke holdt fast ved dem. Klink er et klart korrektiv til tidligere litteratur om emnet.¹³ Det er i den minutøse gennemgang af operationerne Halder, der får anmærkningerne, ikke Hitler.

Halder er ikke den eneste general, der ikke kommer ud af dette bind uden skrammer. Rolf-Dieter Müller fælder en hård dom over chefen for Wirtschafts- und Rüstungsamt i OKW, Georg Thomas, der i høj grad var ansvarlig for den kaotiske tyske besættelsespolitik, og hvis retningslinier for den økonomiske udplyndring af det besatte område dannede grundlag for den berygtede »Grüne Mappe«. (II, s. 134, 147). Det gælder også Eduard Wagner, hærens generalkvartermester, den ansvarlige for hele det logistiske apparat, hvis »riskanter Optimismus« (IV, s. 988) først hørte op, da Bock gjorde sit sidste forsøg på dog at nå Moskva i november 1941. Indtil linien Dnepr-Dvina fungerede forsyningen af de kæmpende enheder i det store og hele tilfredsstillende, men for opbygningen af en forsyningsbase øst for denne linie manglede alle forudsætninger. Den røde Hær skulle være slået inden Dnepr-Dvina. Da dette ikke skete, måtte man sidenhen improvisere sig frem i logistisk henseende. Wagner var ikke den mand, der kunne eller ville sige fra i rette tid og på rette sted, nemlig hos Halder.

Det gik ud over de kæmpende tropper, men den største taber blev dog den sovjetiske civilbefolkning. Hungerpolitikken var imidlertid nok så meget økonomisk nødvendig som ideologisk motiveret. På forhånd var der kalkuleret med en bevidst hungerpolitik over for civilbefolkningen, der måtte klare sig, som den bedst kunne, og ellers gå til grunde. Hæren og »Riget« skulle og måtte mættes først. »Die kurzfristige kriegswirtschaftlichen Erfordernisse hatten über die politisch erforderliche Linie einer

¹³ Således Albert Seaton, *The Battle for Moscow 1941–1942*, London 1971, der eksempelvis taler om »Hitler's erratic and illogical strategy« (s. 174) og om hans »arrogance and conceit« (s. 201); endv. Klaus Reinhardt, *Die Wende vor Moskau*, Stuttgart 1972, der lægger ansvaret for genoptagelsen af offensiven mod Moskva i november 1941 på Hitler. Ansvaret var if. Klink Halders og chefen for H.Gr. Mitte, von Bocks.

pfleglichen Behandlung der Ostvölker gesiegt«, skrev en af Fireårsplanens ledende embedsmænd i 1943 (IV; s. 1027). At civilbefolkningen bortset fra jøderne – som kom under ideologisk særbehandling – og krigsfangerne gik til, var en konsekvens af de økonomiske problemer. Müller konstaterer, at ganske vist passede hungerpolitikken som fod i hose til programmet om en raceideologisk tilintetgørelsekrig, men tilføjer, at »letztlich auch Hitler in dem voraussehbaren Massensterben nicht das eigentliche Ziel der Besatzungspolitik, sondern eine scheinbar unabwendbare Folgeerscheinung ökonomischer Sachzwänge sah« (IV, s. 1020).

I Jürgen Försters afsnit om sikringen af livsrummet bemærker man Hitlers pragmatiske holdning over for, hvad man kunne kalde livets krav. Sit oprindelige direktiv om, at kun tyskere måtte være »Waffenträger« i øst, fraveg han i løbet af efteråret 1941 (IV, s. 1061), og foråret 1942 fulgte han de kæmpende enheders ønske om at få ophævet kommissærbefalingen (IV, s. 1068), efter hvilken alle politiske kommissærer skulle skydes straks efter tilfangetagelse (IV, s. 435 ff.). Den havde vist sig at gøre mere skade end gavn. Den programmatisk Fører kunne altså godt handle pragmatisk, hvilket Förster (IV, s. 1078) og konklusionen (IV, s. 1087) tilskriver sejrens udeblivelse.

Nævnes bør Joachim Hoffmanns bidrag, der ser begivenhederne fra sovjetisk side og så godt som udelukkende på basis af sovjetisk litteratur og arkivmateriale af sovjetisk proveniens, der kom i tysk besiddelse under felttoget. Han tør ikke afgøre, om de sovjetiske militære dispositioner i 1940–41 var egne offensivplaner (IV, s. 69). Har russerne haft forbigående angrebshensigter, er de »von diesen jedenfalls wieder abgekommen«, men har, som disloceringen ved vestgrænsen viser, villet holde egne muligheder åbne »für alle Fälle« (IV, s. 71). Siden skildrer Hoffmann bl.a. på grundlag af det sovjetiske materiale i Militärarchiv opløsnings-tendenserne i Den røde Hær i krigens første uger og de drakoniske forholdsregler derimod (skydning af »kujoner og desertører«, trussel om arrestation af familie) og holdningen til krigsfanger (både dem, der faldt i tyske hænder, og dem, man selv tog). Det er en skildring, der ikke vil være yndlingslæsning for venner af Sovjetunionen og allerede andetsteds i bindet har fremkaldt intern polemik.¹⁴

Det er ikke muligt at komme ind på alle områder af dette bind og dets på et omfangsrigt, hidtil uudnyttet arkivmateriale baserede fremstillinger

¹⁴ Mens Hoffmann selv polemiserer mod Christian Streit, *Keine Kameraden*, Stuttgart 1978, i vurderingen af Sovjets holdning til Haager Landkrigsordningen (IV, s. 721), bliver han selv tilbagevist af såvel Gerd Ueberschär (IV, s. 858) som Rolf Dieter Müller (IV, s. 993).

og analyser. Ikke mindst fremlæggelsen heraf giver det en særlig kvalitet.¹⁵ I enhver beskæftigelse med »Barbarossa« vil bindet indtage sin selvfølgelig plads ved siden af John Ericksons »Road to Stalingrad« fra 1975.

Bind III kom i 1984. Dets emne er Middelhavsrummet og Sydøsteuropa fra september 1939 til december 1941. Det har tre forfattere, hvoraf Gerhard Schreiber bærer hovedbyrden med sine afsnit om den politiske og militære udvikling i Middelhavsrummet med Italien i centrum og om den store strategi i 1941. Detlef Vogel tager sig af den tyske »Eingreifen« på Balkan, mens Bernd Stegemann skriver om den italiensk-tyske krigsførelse i Middelhavet og Afrika.

Wilhelm Deist har forsynet bindet med en indledning, hvor han for en ordens skyld slår »Hitlers programmorientierter Ostpolitik« fast, og det understreges til overflod af Gerhard Schreiber i en »Vorbemerkung«, at »nur dann, wenn die von Hitler bereits in den zwanziger Jahren festgeschriebenen Ziele seiner Politik... bei der Interpretation des historischen Geschehens beachtet werden, lassen sich die Bezugspunkte für dessen angemessene entwicklungsgeschichtliche Einordnung finden« (III, s. 3). Hverken han eller Vogel viger herfra. Alt, hvad der fra tysk side foretages i Middelhavs-området, ses under denne synsvinkel. Den kætterske Stegemann holder sig i sit afsnit til det snævert taktisk-operative, men at han ikke trods Hillgrubers irettesættelser og »Barbarossa«-bindets udredninger er kommet på andre og bedre tanker siden bind II, turde fremgå af, at konklusionens programtro betragtninger (III, s. 683ff.) kun er underskrevet af Schreiber og Vogel.

Schreiber giver en meget detaljeret og instruktiv indføring i Italiens politiske, økonomiske og militære situation. Den, der ikke har mulighed for at gå til den italienske litteratur, kan med stor fordel søge til Schreiber. Hvad angår Tysklands politik over for Italien, fastslår Schreiber, at »Hitler ... bis weit in den Krieg hinein bemüht blieb, den

¹⁵ Forhåbentlig er det undtagelsen, der bekræfter reglen om tysk grundighed og akribi, når Jürgen Förster kan gribes i at referere sjusket og i at citere illoyalt. Hitler talte ikke om tre »Pufferstaaten« den 5. december 1940, men faktisk om fire plus udvidelse af Generalgouvernementet, Rumænien og Finland (IV, s. 413). IV, s. 414 citerer han Hitler den 3. marts 1941: »Das ganze Gebiet muss in Staaten aufgelöst werden mit eigenen Regierungen. Jede Revolution grossen Ausmasses schafft Tatsachen, die man nicht mehr wegwischen kann... (efter OKW's Kriegstagebuch, I, 341), men mellem »Regierungen und »Jede« har han uden de obligatoriske tre prikker udeladt »... mit denen wir Frieden schliessen können. Die Bildung dieser Regierungen erfordert sehr viel politisches Geschick und allgemeine wohlüberlegte Grundsätze«. IV, s. 427 citerer han Halders notater (Kriegstagebuch, II, 336f.) af Hitlers udtalelser den 30. marts 1941 og glemmer igen indprikningen, da han udelader den for temaet i øvrigt ikke ganske uinteressante sætning: »Künftiges Staatenbild: Nordrussland gehört zu Finnland. Protektorate Ostseeländer, Ukraine, Weissrussland«.

Mittelmeerraum als autonomes italienisches Interessengebiet zu respektieren« (III, s. 164). Dette stemmer for mangt et øje dårligt sammen med de programmatiskke hegemonialplaner, men det paradoksale heri klarer Schreiber ved at udlægge det som et eksempel på, at »die politisch und militärisch im Rahmen des Hitlerschen Stufenplans herbeigeführte Programmverwirklichung ... einer prinzipiellen Zielkonzeption entsprach, deren Grundlinien – anpassungsfähig an neue Situationen, aber stets am Programm orientiert – verfolgt wurden« (s.st.).

Trods de tre forfatteres minutiøse gennemgang af det politiske begivenhedsforløb - herunder også den politiske udvikling i Bulgarien, Jugoslavien, Grækenland og Albanien tilbage til mellemkrigstiden - og af de militære felttogs operative planlægning og forløb dukker der ind imellem nogle sorte huller op. Schreiber skildrer detaillert italienernes erobring af Britisk Somaliland (III, s. 234ff.), men englændernes erobring af Abessinien er blevet væk bortset fra et kort. Den italienske planlægning og opmarch mod Grækenland og den indledende offensiv får en grundig behandling (III, s. 368-409), men resten af den græsk-italienske krig gøres af på de følgende par sider, og en grundig gennemgang af de italienske ønsker om tysk assistance synes at være faldet midt mellem Schreibers stol og Vogels. Og hvad med søkrigen i Atlanten fra foråret 1941? »Bismarck« er ikke blevet sænket i dette bind, men det nås forhåbentlig i et følgende.

Det er en imponerende indsats, historikerne ved Militärgeschichtliches Forschungsamt i Freiburg har ydet, og man ser med forventning frem til de resterende seks bind. Blandt de første fire rager især »Barbarossa«-bindet op som en uomgængelig, kvalitativ sværvægter, men også de tre andre bind bidrager med deres fremstillinger, materialefremlæggelse og analyser til vor indsigt i og forståelse af disse skæbnesvangre år. Det gælder også, hvor tesaerne er omstridte. Det slås med næsten monoton stadighed fast, at Hitler var programorienteret, men anmelderen må bekende, at monotonien på ham snarere virker som lige så mange besværgelser, og at han stadigheden til trods fortsat føler sig bedre hjemme blandt Stegemänn'erne. Gentænkning er imidlertid ikke det værste, man har. Under alle omstændigheder bliver dette værk obligatorisk for enhver beskæftigelse med den anden verdenskrig.